

УДК 81'367.4:070.41

Глазова С. М.,

кандидат філологічних наук, доцент

Бердянський державний педагогічний університет

svetglazova@gmail.com

ПОЯСНЮВАЛЬНО-ОТОТОЖНЮВАЛЬНІ ВІДНОШЕННЯ У СПЕЦИФІЧНИХ СИНТАКСИЧНИХ КОНСТРУКЦІЯХ ГАЗЕТНОЇ МОВИ

Анотація

Аналіз функціонування пояснювальних висловлень у текстах публіцистичного стилю показує, що даний стиль мовлення посідає друге місце (після наукового) в ієрархії використанні мовцями аналізованих конструкцій. Ці одиниці в мові газет демонструють можливості вираження пояснювально-ототожнювальне відношення на різних рівнях, відрізняючись характером компонентів, які їх структурують: слова, речення, відрізки тексту в різноманітних поєднаннях. Аналіз конструкцій зі сполучниками *тобто*, *а саме*, *цебто*, *себто* та їх заміниками дозволяє подати ґрунтовний опис семантичної специфіки різновидів пояснювальних конструкцій.

Ключові слова: пояснювально-ототожнювальні відношення, газетна мова, комунікація, семантика, мовленнєвий контекст.

Abstract

The analysis of functioning of the explanatory expressions in the texts of journalistic genre indicates that this style of speech takes the second place (after scientific) in the hierarchy of using of the analyzed structures by speakers. These units in the language of newspapers demonstrate the possibilities of expression of explanatory and identified relations at different levels and they are characterized by nature of components that structures them: words, sentences, pieces of text in various combinations. The analysis of structures with conjunctions that is, namely, i.e. and their substitutes allows to submit detailed description of the semantic specify of the varieties of explanatory structures.

Key words: explanatory and identified relations, newspaper's language, communication, semantics, speech context.

Сучасне розуміння дихотомічної природи мови – як граматичної системи, яка водночас є й засобом комунікації, – окреслює нові перспективи у вивченні пояснення, зокрема пояснювально-ототожнювального значення, адже дослідники наголошують на тісному взаємозв'язку цього мовного явища з мовленням (Н. Кірпишнікова, М. Ляпон, Е. Морозова). Як приклад – пояснювально-ототожнювальні конструкції Юна Коломея Воронич, *чи коли завгодно* просто Коля, вже давно відчувала сильний голод (Ю. Андрухович); *Значна частина девіацій, пов'язаних з мовною компетенцією комунікантів, стосується побудови поверхневої структури (звукового змісту) повідомлень (висловлювань), тобто* заповнення сформованої на попередніх етапах вербалізації пропозиції лексемами з ідіолексикону мовця (Ф. Бацевич); *А все тому, що не зміг він отак просто виїхати, тобто* евакуюватися, *вірніше* – не зумів (П. Загребельний); *Залежні речення виступають щодо опорних у ролі аргументаційних, тобто* слугують

для підтвердження, обґрунтування судження, висловленого в опорному реченні (Із підручника), які репрезентують власне-пояснення. Між тим осмислення цього явища необхідне для поглиблення уявлень про можливості різних за будовою синтаксичних конструкцій у вираженні окремих різновидів пояснення. Це питання є важливим також для системного опису й несуперечливої класифікації складного речення, розвитку вчення про словосполучення, для теорії тексту.

Картотека пояснювальних конструкцій, яка формувалася шляхом суцільної вибірки з текстів різних функціональних стилів, засвідчила позиції лідерства наукового, публіцистичного та офіційно-ділового стилів. Це можна пояснити очевидно тим, що вони тяжіють до точного вираження думки, тобто ставлять собі на меті повне й однозначне розуміння реципієнтом логіки, яку закладає автор висловлювання в певну сенсацію. А пояснювальні конструкції і є тим засобом, котрий сприяє спрямуванню реципієнта в потрібному напрямку, наприклад: *З цією метою органом місцевого самоврядування разом із податковою інспекцією міста вживаються дієві заходи щодо мобілізації податків і зборів до місцевого бюджету, а саме: – проведено 4 засідання комісії з питань погашення заборгованості із заробітної плати, пенсій, стипендій та інших соціальних виплат, на яких розглянуто питання щодо організації роботи по ліквідації заборгованості із заробітної плати та підвищення заробітної плати на 6 підприємствах міста та у 7 фізичних осіб: ТОВ “Югенергомашторг”, ПП “Авікс груп”, ФОП Капустіна Т. В., ФОП Кюрчев С. І. та інші.* (“Південна зоря”, 19.07.2016); *Страшно чути, що щодня в Україні народжується 1300 дітей, а позбавляється батьківської опіки 50! І все-таки дуже приємно знати, що щодня громадяни України всиновлюють 7 дітей, іноземці – 5; улаштовують у прийомні сім’ї, дитячі будинки сімейного типу (ДБСТ) – 8 дітей, а під опіку і піклування – 40. Тобто в тій чи іншій формі знаходять сім’ю 60 дітей* (“Дзеркало тижня”, 02.12.2009); *Всі інші автори, за винятком журналістів Ю. Гаєва та В. Супруненка, визнали цю дату без перевірки. Але ця дата, тобто 1940 р., не відповідає дійсності* (“Південна зоря”, 2006.2013).

Сучасне розуміння дихотомічної природи газетної мови – як граматичної системи, яка водночас є й засобом комунікації, – окреслює нові перспективи у вивченні пояснення, зокрема пояснювально-ототожнювального значення, адже дослідники наголошують на тісному взаємозв’язку цього мовного явища з мовленням (Н. Кірпи́чкова, М. Ляпон, Е. Морозова).

Так як мова публіцистики спрямована до масової і різнорідної аудиторії, то вона є достатнім смисловим оточенням, яке дозволяє більш чітко й аргументовано простежити закономірності утворення й функціонування пояснювальних конструкцій. Звернення в роботі до

з'ясування особливостей функціонування недостатньо вивчених пояснювальних конструкцій у публіцистичному мовленнєвому контексті свідчить про актуальність обраної теми.

Семантико-синтаксичне пояснювально-ототожнювальне відношення знаходить своє вираження в специфічних синтаксичних конструкціях газетної мови на зразок: *Його (Степана Гериліва – С.Г.) життя в Бердянську набуло смислу в журналістській діяльності, а саме у виданні газети “Університетське Слово” Бердянського державного педагогічного університету та в організації волонтерського руху “Наші Атланти” (“Університетське слово”, 16.06.2016); Так, близько 5,5 млрд. тонн у.п., тобто приблизно стільки, скільки нерозвідані ресурси категорій СЗ + Д (“Дзеркало тижня”, 04.12.2009); Виконавчий комітет Бердянської міської ради ВИРІШИВ: 1. Внести зміни постійного характеру до схеми міського автобусного маршруту загального користування № 2 “Завод “Азовкабель” – ДСС “Бердянський”, а саме: продовжити його до санаторія “Бердянськ” (“Південна зоря”, 04.08.2016); Матеріали до уроку, а саме – мультфільми, розроблено анімаційним розважально-пізнавальним телеканалом для сімей з дітьми дошкільного та шкільного віку ПлюсПлюс (“Gazeta.ua”, 22.08.2016); Коли мене запитували, що це за фільм, я відповідала: “Це фільм салонний”. Тобто поверховий (“День”, 19.08.2016); Проаналізовано стан ринку небанківських фінансових послуг на прикладах діяльності його окремих сегментів, а саме страхових компаній, кредитних спілок, недержавних пенсійних фондів, ломбардів та інших фінансових установ (“Економіка України”, 10.08.2016); А територія, підлегла округу, розкинулась від Кишинєва до Ростова-на-Дону, тобто від теперішньої Молдови через весь південь України і до земель Південного федерального округу Росії! (“Університетське слово”, 02.01.2013); Там я познайомився з групою поляків, які проводять чемпіонати Європи з арбористики, тобто дереволазіння (“Вісті”, 15.08.2016). Під пояснювально-ототожнювальною конструкцією в роботі розуміються структури, які складаються з двох компонентів – пояснюваного й пояснювального – й організовані відповідно до закономірностей будови таких синтаксичних одиниць, як словосполучення, речення й текст, наприклад: Є версія, і її обстоює наш земляк, житель Циблів, член Національної спілки письменників України Іван Шпиталь, що Тарас Григорович Шевченко заповідав поховати його не під Каневом, а біля Переяслава, праворуч від нинішнього в'їзду в Музей просто неба, після березової алеї, на кургані Хрест. “Як умру, то поховайте Мене на могилі...”, тобто, на вже існуючому кургані (“Вісті”, 15.08.2016); За кількістю класів Бердянська гімназія була повною, тобто мала вісім основних класів (“Університетське слово”, 02.01.2013); У нас купують переважно турецькі, китайські вироби*

легкої промисловості, і переважно на ринках. **Тобто** носять те, що не відповідає ні санітарним, ні іншим вимогам (“Дзеркало тижня”, 09.12.2009).

Пояснювальні відношення у публіцистиці характеризується прагненням автора статті бути зрозумілим читачеві, відповідно він корегує своє висловлення і зупиняється на точці, на якій, на його думку, висловленого достатньо або навіть більше ніж достатньо для того, щоб його зрозуміли інші саме так, як потрібно. Така природа пояснення призводить до того, що під категорію пояснювальних складних конструкцій тексту зараховують найрізноманітніші види пояснення, що заважає визначенню специфічних рис пояснення як формально структурованого й семантично однорідного явища. За широкого розуміння поняття пояснення в лінгвістичних дослідженнях тексту під пояснювальної конструкції можна віднести будь-який фрагмент тексту. Так, у наступному текстовому відрізку не можна обійти увагою той факт, що пояснювальна конструкція має деякі специфічні особливості, пов’язані зі змістом частин, у яких власне пояснювальне відношення набуває додаткових семантичних відтінків: *Хоча наша мова вже на порозі цієї метаморфози – кожне слово має безліч значень. Вітгенштейн стверджував, що пояснення — це суцільна профанація, що насправді нічого не можна пояснити. **Тобто** ми вже стоїмо біля самої межі можливостей мови в її теперішньому вигляді* (“Дзеркало тижня”, 07.11.2008); *Переконаний, навіть у Міністерстві охорони здоров’я більшість співробітників не знають, що вони працюють у високому режимі шкідливості. **Тобто** мають право вимагати додаткову відпустку, підвищення зарплати за шкідливість* (“Дзеркало тижня”, 07.11.2008). Сполучник *тобто* можна замінити цілим рядом інших сполучникових і несполучникових засобів, які б могли виділяти якийсь відмінний смисл у тексті, ніж той, який реалізується автором за допомогою використаного сполучника. Зокрема на місце *тобто* можна підставити *тому, отже, у такий спосіб, унаслідок чого*. При цьому формальні показники пояснювального зв’язку, а саме сполучники, будуть виступати основним смислорозрізнявальним критерієм. Особливості текстового відрізка як пояснювальної конструкції варто аналізувати на рівні базового семантичного відношення пояснення, яке представлене в складному реченні як тотожність змісту компонентів, хоча, ще раз слід наголосити, пояснювальні конструкції на рівні тексту характеризує вся та різноманітність відношень, яка спостерігається в складному реченні.

З’ясування семантичної сутності пояснення, різновидом якого є пояснювально-ототожнювальне значення, передусім передбачає аналіз конструкцій зі сполучником *тобто*, який є найбільш вживаним у газетній мові. Річ у тім, що саме в конструкціях із цим сполучником виражається власне-пояснення, в основі якого лежить тотожність, на відміну від інших

структур, які формують супутні ядерному відношення уточнення, узагальнення, включення. Ядерні пояснювальні конструкції отримали назву пояснювально-ототожнювальних. Сполучник *тобто* в їх складі є найменш диференційованим за своїм значенням, отже, найбільш відповідає сутності власне-пояснення. Аналіз конструкцій зі сполучником *тобто* дозволяє з'ясувати сутнісні риси відношення пояснення в його типовому вияві як пояснювально-ототожнювального відношення між частинами складної синтаксичної конструкції. Такий аналіз забезпечить, у свою чергу, ґрунтовний опис семантичної специфіки інших різновидів пояснювальних конструкцій.

Сполучник **тобто** найбільш повно узгоджується із семантикою кореферентних змістів компонентів конструкції мови газет, наприклад: *Ланцюжок певних невдач збігся в часі з початком кампанії, розгорнутої проти “старих” спеціалістів, тобто людей, які сформувалися ще до революції і тепер працювали в народному господарстві СРСР* (“Дзеркало тижня”, 10.04.2009); *Корпоративне начало цілком переважає над пізнавальним, внаслідок чого “у багатьох університетах скоріше провадилася торгівля вченими ступенями, ніж надання їх особам підготовленим”, тобто процвітало кумівство й хабарництво* (“Дзеркало тижня”, 10.07.2009); *Подальший крок – організація міжнародної безпекової конференції, яка сформулює для урядів та суспільств прийнятні алгоритми розв'язання безпекових проблем на теперішньому етапі, тобто стане простором осмислення актуальних принципів безпеки* (“Українська правда”, 04.12.2009).

Відсутність суб'єктивно-модальних нашарувань у семантиці цього сполучника дозволяє йому бути нейтральним щодо семантики частин, які ним поєднуються. Хоча, з іншого боку, його жорстка констатація співвідносності лівого й правого компонента як рівнозначних на рівні формування пояснювальної конструкції й відповідних семантичних відношень найчастіше виливається в те, що компоненти оцінюються слухачем і мовцем як такі, що мають збігатися за своїм змістовим обсягом. Наприклад, у реченні *Корпоративне начало цілком переважає над пізнавальним, внаслідок чого “у багатьох університетах скоріше провадилася торгівля вченими ступенями, ніж надання їх особам підготовленим”, тобто процвітало кумівство й хабарництво* (“Дзеркало тижня”, 10.07.2009) зміст частин оцінюється як рівнозначний, але представлений різними пропозиціями. Якщо трансформувати цю конструкцію відповідно до компонентного складу пояснювального сполучника **тобто**, то отримаємо такий варіант: *Те, що корпоративне начало цілком переважає над пізнавальним, внаслідок чого “у багатьох університетах скоріше провадилася торгівля вченими ступенями, ніж надання їх особам підготовленим”, є процвітанням кумівства й хабарництва, або по-іншому Те, що корпоративне начало цілком*

переважає над пізнавальним, внаслідок чого “у багатьох університетах скоріше провадилася торгівля вченими ступенями, ніж надання їх особам підготовленим”, є тим, що називається процвітанням кумівства й хабарництва. Трансформація вказує на те, що сполучник тобто є своєрідним архаїчним предикатом речень тотожності. Саме внаслідок цього він здатний обслуговувати синтаксичні утворення, які вказують на тотожність двох позначень щодо спільного референта.

Разом із тим виступає інваріантом щодо інших пояснювальних сполучників, котрі більш спеціалізовані для вираження інших різновидів пояснювального відношення. Його лексичними дублетами виступають форми **себто**, **цебто**, які набувають широкого розповсюдження саме в мові публіцистики, чим заперечують їхнє віднесення до розмовних та застарілих варіантів. Як і сполучник **тобто**, сполучники **себто** і **цебто** можуть пов'язувати парцельовані структури, брати участь у формуванні тексту. Це засвідчують такі приклади, як: *Хоча кожна особа прагне, проте не завжди досягає рівня особистості, **себто** не завжди здатна мислити, діяти, чинити, творити, виходячи з інтересів іншого чи інших, суспільства загалом* (“Галичина”, 23.08.2016); *Як би ви відповіли своїм критикам, які вам дорікають тим, що, мовляв, люди з минулого (цебто ті, які були при владі і мали можливість щось змінити в країні) хочуть запропонувати Україні майбутнє?* (“Галичина”, 27.04.2013); *А якщо авторам вдасться досягти ефекту присутності, себто створити ілюзію участі читача в усіх пошуках, дослідях і експериментах, то відірвати дитину від книжки буде непросто* (“Дзеркало тижня”, 15.04.2016).

Разом зі сполучником **тобто** до найбільш уживаних у публіцистичному стилі пояснювальних сполучників дослідники зараховують сполучник **а саме**, який найчастіше використовується для вираження відношень конкретизації загального частковим. Це спостереження підтверджується більшістю прикладів використання сполучника в складних та ускладнених реченнях, наприклад: *Бердянський місцевий центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги за один рік своєї роботи надав правову допомогу значній частині громадян як міста Бердянська та Бердянського району, так і громадянам, що мешкають на території, яку обслуговує центр, **а саме** Гуляйпільський, Більмацький (Куйбишевський), Пологівський, Приморський, Розівський, Чернігівський райони* (“Південна зоря”, 14.07.2016); *Але днями прем'єр поставив чітке і ясне завдання, **а саме** повинна зробити столична влада для киян, аби це питання зняти* (“Дзеркало тижня”, 27.03.2010).

Для показу пояснювальних відношень між компонентами пояснювально-ототожнювальних конструкцій широко використовуваними

у мові газет є аналоги сполучників, морфологічна та граматична природа яких надзвичайно різноманітна. Це можуть бути одиничні слова-компаративи (*точніше, вірніше, краще*), які також можуть поєднуватися із дієсловами мовлення (*точніше сказати, вірніше сказати, краще сказати*); слова узагальнено-коментувального значення (*словом, одним словом, іншими словами, по-іншому, інакше*), які також можуть поєднуватися з предикатами мовлення (*сказати одним словом, сказати по-іншому*); відреченнєві утворення на зразок *якщо хочете, якщо точніше, якщо сказати одним словом*. Спеціальної уваги потребують найбільш уживані аналоги сполучників на зразок *точніше, вірніше, іншими словами, краще сказати* та подібні, наприклад: *Саме з огляду на це близько 80% продажів виробів легкої промисловості перебуває в тіні, без сплати податків, **точніше** – податкове навантаження йде, але потрапляє не в кишеню держави, а в кишеню осіб, котрі очолюють корупцію* (“Дзеркало тижня”, 04.12.2009); *А в йозі, **вірніше** в гімнастиці йогів у тому варіанті, який був тоді доступний, я побачив “уламки” дивовижно гармонійної, могутньої і універсальної тренувальної системи* (“Історична культурологічна газета “Експозиція XXI”, №8 (98), 2010). Це зумовлено тим, що до сьогодні в синтаксичній науці є сильною тенденція до зарахування конструкцій із названими аналогами сполучників до градаційних [6, 633]. Щоправда, автори видання “Синтаксис української мови. Проблемні питання” заперечують цю позицію, вказуючи, що аналоги сполучників можуть виступати конкретизаторами при пояснювальному сполучнику **тобто** і при самостійному вживанні більшою мірою виражають пояснення, ніж градацію [7, 627]. Не виникає сумнівів, що різнохарактерність пояснювальних компонентів, які можуть уводитися сполучниковим аналогом *точніше* та под., пристосовницький характер їх щодо відношень, що можуть ними виражатися, залежно від мети комунікації автора висловлення й завдяки лексико-семантичним особливостям предикативних частин.

На відміну від з'ясованих особливостей компаративів у ролі пояснювальних сполучних засобів, які, попри визначеність їхнього лексичного значення, виявляють себе як дифузні стосовно передаваних ними змістових відношень, сполучникові аналоги на зразок *іншими словами, по-іншому (інакше, говорячи іншими словами, по-іншому сказати, висловлюючись по-іншому)* більш конкретно вказують на семантичну домінанту компонента, який ними вводиться. Своїм лексичним складом вони попереджають про те, що та предикативна частина, яка йтиме за ними, є втіленням іншими мовними засобами того ж змісту, який був розгорнутий у першій частині конструкції. Так, наприклад, у конструкції *У “сазі”, що зветься “...майже ніколи не навпаки”, явлено архітектурну модель, споріднену з тією, якою Марія*

Матіос послуговувалася в “Солодкій Дарусі”, — спочатку зображуються ключові реалії, а потім подаються художні події, що їх семантично прояснюють і композиційно добудовують. **Інакше кажучи**, нічого посутньо нового текст “...майже ніколи не навпаки” не містить, а становить собою кваліфікований розвиток аспектного річища й архітектонічних прийомів, що практикувалися письменницею і раніше системи (“Історична культорологічна газета “Експозиція XXI”, №8 (98), 2010) автор висловлення представляє тотожні змісти, але акцентує в них різні смислові пласти, використовуючи конверсивний тип інтерпретації. Постановка між компонентами сполучникового аналога примушує читача замислитися над тим, з якою метою одне питання (цілком однозначне) було повторене в іншій інтерпретації.

Домінуюча на сьогодні думка, про те, що мовлення є ширшим поняттям, ніж мова [5, 12–20], і що саме воно (мовлення) має бути об’єктом більш уважного осмислення лінгвістів, має під собою підстави. Це твердження набуває особливої актуальності в газетному контексті осмислення пояснювальних конструкцій. Їх природа, що характерно журналістиці взагалі, ґрунтується на позначенні різними словами того самого явища, не узгоджується із законом економії мовних засобів, тяжінням до конденсації думки в мінімумі мовних засобів. Наведені міркування, а також урахування факту комунікативної детермінованості пояснення дає змогу стверджувати, що сферою народження пояснювальних конструкцій є мовлення як процес, характерними рисами якого є пошук, реалізація потреби газетяра до висловлення себе, до комунікації з читачами за допомогою мовних засобів, але в такий спосіб, щоб процес спілкування був оптимальним шляхом до порозуміння. Виразно це засвідчує такий мовленнєвий контекст: *На мою думку, лише у таких структурах, можна використати у позитивному сенсі характерну рису української ментальності, що означена прислів’ям – “де два українці там три гетьмани”, розуміючи під третім синергетичний ефект від поєднання зусиль двох реальних індивідуумів. Останнє стане можливим лише у випадку формалізації та створення таких внутрішніх правил взаємодії у структурі, які впорядкують і синхронізують роботу великої кількості людей та знімуть причини особистісних і групових конфліктів.*

Тобто мова йде про широке застосування принципів динамічної електронної демократії у роботі суспільних структур – партій та громадських організацій – коли рішення ухвалюються усіма членами в режимі реального часу, коли у тому ж режимі визначаються рейтинги та рівень довіри до відповідальних виконавців із невідворотним відстороненням їх у випадку зниження цих показників до певного значення. Чи не на схожих принципах свого часу будувалася козацька спільнота в Україні? (“Українська правда”, 11.12.2009).

Або Вони з тупою впертістю на різноманітних ток-шоу вовтузяться кожен на своєму майданчику, доводячи, з одного боку, що людина ідеалістична і моральна не може хотіти ковбаси, а з іншого – що той, хто може і хоче заробляти на образну “ковбасу”, **тобто** забезпечувати себе і родину і захищає це право, не може хотіти української мови і культури в Україні (“Українська правда”, 16.12.2009). У цих прикладах мовцем використовується пояснювальна частина як засіб більш глибокого емоційного впливу на слухачів та їхні переконання.

Отже, ці одиниці в мові газет демонструють можливості вираження пояснювально-ототожнювальне відношення на різних рівнях, відрізняючись характером компонентів, які їх структурують: слова, речення, відрізки тексту в різноманітних поєднаннях. Аналіз функціонування пояснювальних висловлень у текстах публіцистичного стилю показує, що даний стиль мовлення посідає друге місце (після наукового) в ієрархії використанні мовцями аналізованих конструкцій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр “Академія”, 2004. – 344 с.
2. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К., 1992. – 224 с.
3. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць / Н. В. Гуйванюк. – Чернівці : Рута, 1999. – 336 с.
4. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация / Т. А. ван Дейк ; сост. В. В. Петрова ; под ред. В. И. Герасимова ; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петровой ; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
5. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 307 с.
6. Русская грамматика : в 2-х т. / А. Брызгунова, К. В. Бабучан, В. А. Ицкович и др. – М. : Наука, 1980. – Т. 2. Синтаксис. – 709 с.
7. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови. Проблемні питання / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища школа, 1994. – 670 с.

Стаття надійшла до редакції 25 листопада 2016 року